

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.13>

СВОБОДА ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ПРАВО НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ ТА ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Лугина Є.Ю.,
студентка юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Сенченко Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Лугина Є.Ю., Сенченко Н.М. Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада кримінального провадження.

У науковій статті зазначено, що закріплення державою прав людини гарантується механізмом їх реалізації. Одним з основних прав, передбачених статтею 63 Конституцією України є право не свідчити проти себе чи своїх близьких родичів та членів сім'ї. У даній науковій статті підкреслено, що дане право відіграє особливу роль у сфері кримінального процесу, оскільки відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України становить одну із засад кримінального провадження. Автори підкреслюють, що визнання даного права може свідчити про наявність конфлікту між публічними та приватними інтересами у кримінальному провадженні, тому метою даного дослідження є визначення основних умов реалізації цього принципу та його сприяння виконанню завдань кримінального провадження. Передусім автори приділяють увагу історії становлення права особи не свідчити проти самої себе або близьких родичів та членів сім'ї, розглядаючи зокрема етап зародження принципу «іммунітету свідка» у праві Античних держав, та подальші особливості його застосування у період середньовіччя, Просвітництва, а також окремо досліджується розвиток цього принципу на території України. Здійснено аналіз норм Конституції України та Кримінального процесуального кодексу України, які є сучасними джерелами права не свідчити проти себе та близьких родичів. З'ясовано, що зміст даної засади кримінального провадження є сукупністю прав особи: не відповідати і не давати свідчень з приводу підозри чи обвинувачення, так і з будь-яких інших питань, які, можуть в результаті стати підставою для підозри, право відмовитися відповідати на запитання; не свідчити проти себе; бути поінформованим про ці права тощо. Розглянуто особливості реалізації цих прав різними суб'єктами кримінального провадження. Зазначено, що реалізація цієї засади має бути гарантована на всіх стадіях кримінального провадження, однак основну увагу зосереджено на досудовому розслідуванні. Додатково автори зауважують, що дане право може бути реалізоване і до початку кримінального провадження. Проаналізовано порушення засади свободи від самовикриття на прикладі справи Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: іммунітет свідка, кримінальний процес, досудове розслідування, Європейський суд з прав людини.

Luhyna Y.Y., Senchenko N.M. Freedom from self-incrimination and the right not to testify against close relatives and family members as a basis of criminal proceedings.

The scientific article states that the consolidation of human rights by the state is guaranteed by the mechanism of their implementation. One of the fundamental rights provided by Article 63 of the Constitution of Ukraine is the right not to testify against themselves or their close relatives and family members. In this scientific article, it is emphasized that this right plays a special role in the field of criminal procedure, since in accordance with the current Criminal Procedure Code of Ukraine it is one

of the principles of criminal proceedings. The authors emphasize that the recognition of this right may indicate a conflict between public and private interests in criminal proceedings. The purpose of this study is to determine the basic conditions for the implementation of this principle and its assistance in fulfilling the tasks of criminal proceedings. First of all, the authors pay attention to the history of the formation of the right of a person not to testify against himself or his close relatives and family members, considering in particular the stage of the origin of the principle of «witness immunity» in the law of ancient states, and further features of its application in the period of the Middle Ages, the Enlightenment, as well as the development of this principle on the territory of Ukraine. An analysis of the norms of the Constitution of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine, which are modern sources of the right not to testify against themselves and close relatives, has been carried out. It was found that the content of this basis of criminal proceedings is the totality of the rights of a person: not to answer and not to testify about suspicion or accusation, and on any other issues that may eventually become the basis for suspicion, the right to refuse to answer questions; not to testify against yourself; be informed of these rights, etc. The features of realization of these rights by different subjects of criminal proceeding are considered. It is noted that the implementation of this principle should be guaranteed at all stages of criminal proceedings, but the focus is on pre-trial investigation. Additionally, the authors note that this right can be implemented before the start of criminal proceedings. The violation of the principle of freedom from self-disclosure on the example of the case of the European Court of Human Rights is analyzed.

Key words: witness immunity, criminal process, pre-trial investigation, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Україна відповідно до норм її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [1]. Дане положення ґрунтується на основоположних принципах дотримання, виконання та захисту прав людини, рівності людей перед законом, законності, верховенства права тощо. Ці та інші принципи мають вагоме теоретичне та практичне значення, адже закріплюючи права людини, держава не лише формально визнає їх, а й забезпечує механізм їх реалізації. Одним з таких прав є свобода від відповідальності за відмову свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів (стаття 63 Конституції України). Це право впливає з визнання людської гідності, моральних норм, звичаїв та традицій і важливості сімейних зв'язків як частини суспільних відносин.

Застосування даного конституційного права найбільш чітко виражається у сфері кримінального провадження. Кримінальне процесуальне право як окрема галузь права будується на конституційних принципах дотримання прав та свобод людини, захисту її честі та гідності, та визнання її найвищою соціальною цінністю. Ці принципи знайшли відображення в засадах кримінального провадження, закріплених у Главі 2 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. (далі — КПК). Однією з ключових засад стали свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.

Актуальним залишається дослідження конфлікту між публічними та приватними інтересами у кримінальному процесі. Так, показання свідків є одним з основних джерел доказів в кримінальному провадженні, але попри це особі надається право не свідчити проти себе чи своїх родичів, що передбачено статтею 18 КПК. Відповідно, на особливу увагу в дослідженні заслуговують основні умови реалізації цієї засади та її сприяння виконанню завдань кримінального провадження.

Мета дослідження: дослідити передумови визнання права особи не свідчити проти себе та своїх близьких, та його регламентації в Конституції України, КПК України та міжнародних правових актах, встановити ключові аспекти даної засади у кримінальному провадженні, її ознаки, зміст, суб'єктів цього права. На основі аналізу судової практики Європейського суду прав людини (далі – ЄСПЛ) розкрити практичне значення даної засади.

Стан опрацювання проблематики. Право не свідчити проти себе та своїх близьких родичів в Україні часто досліджувалося такими вченими, як: Р.В. Бараннік, В.А. Завтур, О. Омельченко, Т.І. Фулей, О.Р. Хижна та ін. Водночас, у цьому дослідженні, на відміну від попередніх, увага зосереджена не на окремих законодавчих нормах права, що регулюють реалізацію цієї засади в кримінальному процесі, а на аналізі ключових його аспектів, що підтверджують необхідність забезпечення ефективних гарантій цього права як на рівні національної юрисдикції, так і міжнародної.

Виклад основного матеріалу. Принцип права не свідчити проти членів сім'ї зародилося саме в праві Античних держав. У той період, під час процедури перевірки доказів у суді, від допиту звільнялися родичі, а також особи, які довели, що не володіють жодною інформацією, яка необхідна для розгляду суті справи. Наявність таких гарантій вважається першим прикладом застосування «імунітету свідка». Але з початком епохи середньовіччя зазначені принципи не набули широкого визнання і не відображалися в нормах тогочасного права. Натомість характерним для кримінального процесу того часу стало застосування катувань, допитів родичів підозрюваного, та визнання каяття обвинуваченого основним та безспірним доказом [2, с. 170].

Лише в епоху Просвітництва, що визначається особливою увагою до людини, гарантій захисту від посягань на її права, наприкінці XVII століття принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти членів сім'ї був регламентований законодавством Англії та США. Прикладом служить п'ята поправка до Конституції США, суть положення якої вказує на захист кожної особи від примусу свідчити проти себе у будь-якій кримінальній справі [3, с. 108]. Проте слід зауважити, що дана засада мала і противників серед всесвітньовідомих науковців. Найяскравішим прикладом такої постаті є Є. Бентам, якому належить твердження «Невинність вимагає права говорити, а почуття провини вимагає привілею мовчати». Філософ наполягав на тому, що не може бути довіри до злочинців, навіть в колі сім'ї. Право не свідчити проти себе або проти родичів може стати сховищем для злочинців. Якщо не дати злочинцям можливості приховати свою вину ні з допомогою юристів, ні з поміччю родини, то це сприятиме дотриманню законів [4].

Але Декларація прав людини і громадянина 1789 р., стала революцією у визнанні прав людини і розпочала безповоротний процес становлення демократичних правових засад.

В історії права України вперше принцип «імунітету свідка» був застосований в першій половині XVIII ст., коли положення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» визначали коло осіб, що не допускалися до показань. Серед таких осіб зокрема були батьки, діти, близькі родичі тощо. Але у радянський період в Україні, як і в інших республіках СРСР, даний інститут ігнорувався. Відсутність норм про право не свідчити проти себе чи родичів у КПК УРСР 1922, 1927 та 1960 років є яскравим доказом занепаду у визнанні та поваги до людських прав [3, с. 170].

У другій половині XX століття у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права в п 3 ст. 14 вперше було детально закріплено гарантію права обвинуваченого не бути примушеним до свідчення проти себе чи визнання себе винним [5]. Україна пізніше закріпила це право в ст. 63 Конституції України, а згодом в КПК України від 1960 р. в 2000 р. (ст. 69-1), та в ст. 385 Кримінального кодексу України. Нині КПК України від 2012 р. містить ст. 18 «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї», яка стала результатом багатовікового розвитку прав людини та становлення сучасного порядку кримінального провадження.

Сьогодні саме Конституція України та КПК є джерелами права свободи самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сімей як засади кримінального провадження. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Основного Закону особа не може нести відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1]. Таким чином, Конституція гарантує особі захист від притягнення до відповідальності за відмову не свідчити проти себе чи близьких, але не конкретизує зміст та суб'єктів цього права в кримінальному провадженні.

Тому в ч. 1 ст. 18 КПК зазначається, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які б могли стати підставою підозри або обвинувачення цієї особи у вчиненні кримінального правопорушення. Ця норма значно розширює зміст конституційного положення, закріплюючи право не свідчити проти себе та не визнавати свою вину.

Ч. 2 ст. 18 передбачає «право мовчати» – не надавати жодних пояснень щодо підозри чи обвинувачення та відмовитися відповідати на запитання. Водночас КПК встановлює право бути повідомленою про ці можливості, і обов'язок уповноважених осіб їй це право забезпечити.

Ч. 3 ст. 18 наділяє особу аналогічними правами, але стосовно звільнення особи від обов'язку свідчити про близьких родичів та членів її сім'ї [6].

Також, п.п. 4 і 5 ч. 3 ст. 42 КПК закріплюють право підозрюваного чи обвинуваченого відмовитися надавати показання щодо підозри чи обвинувачення, а також можливість у будь-який момент припинити надавати відповіді на запитання. Водночас п. 4 ч. 2 ст. 87 КПК зобов'язує суд визнавати істотним порушенням прав людини й основоположних свобод випадки отримання по-

казань чи пояснень від особи, яку не було належним чином поінформовано про право мовчати та відмовитися від давання показань, або їх отримання з порушенням цього права.

Відповідно до ч. 4 ст. 208 КПК уповноважена службова особа, яка здійснила затримання особи, негайно має повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою про підстави затримання та правопорушення, у якому він підозрюється, а також роз'яснити його права: мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього.

На нашу думку, розкриваючи зміст принципу, передбаченого ст. 18 КПК, варто навести пояснення Верховного Суду, яке він надав в постанові Пленуму «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. Відповідно до Постанови: «Члени сім'ї чи близькі родичі обвинуваченого, цивільного позивача або цивільного відповідача не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань. У разі ж, коли зазначені особи погодилися давати показання, вони несуть відповідальність за завідомо неправдиві показання» [7].

Отже, засада свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада кримінального провадження — це конституційно-правове положення, яке полягає у можливості особи відмовитися дати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, щодо причетності до вчинення кримінального правопорушення, і така відмова не буде тягнути за собою відповідальності. Однак, погоджуючись давати показання як свідки, на осіб продовжує поширюватися відповідальність за надання неправдивих показань.

Цілком слушно зазначає Т.І. Фулей, що ст. 18 КПК містить одночасно два різних за характером права: не давати викривальних свідчень проти себе та не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Науковці досліджують ці два права як у сукупності, так і кожне окремо, проте наголошується на принциповій різниці змісту цих прав [8, с. 108]. Підставою вважати ці права спорідненими є те, що обидва є елементами особистого імунітету особи у сфері кримінального провадження. Водночас їхній зміст має чіткі відмінності: свобода від самовикриття спрямована на захист особи від надання викривальних показань проти себе самої, тоді як право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї забезпечує захист свідка від відповідальності за відмову у наданні показань щодо інших осіб [9, с. 62].

Також важливим елементом засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є визначення кола осіб, на яких розповсюджується відповідний імунітет. П. 1 ч. 1 ст. 3 КПК дає чітке тлумачення того, хто є близькими родичами та членами сім'ї: «близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі» [6].

З огляду на проаналізований зміст права не свідчити проти себе чи своїх родичів, суб'єктами цього права у кримінальному провадженні можуть бути лише ті особи, щодо діянь яких здійснюється кримінально-процесуальна діяльність або перевіряється правомірність наданої ними інформації в процесі доказування. Залежно від ролі у провадженні, ці особи виконують різні функції: потерпілий представляє сторону обвинувачення; підозрюваний чи обвинувачений – сторону захисту, цивільний позивач і цивільний відповідач – підтримують та заперечують цивільний позов. Але спільною для всіх їх є конституційна та кримінально-процесуальна гарантія свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї.

Отже, зміст засади кримінального провадження, закріпленого в ст. 18 КПК, охоплює ряд таких суб'єктивних прав: право не відповідати і не давати свідчень з приводу підозри чи обвинувачення, так і з будь-яких інших питань, які, можуть в результаті стати підставою для підозри, право відмовитися відповідати на запитання, право не свідчити проти себе, право бути поінформованим про ці права тощо. Реалізація цих прав має бути гарантована на всіх стадіях кримінального провадження.

Варто підкреслити, що реалізація права не свідчити проти себе чи родичів можлива ще до моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), наприклад, під час збирання правоохоронцями показань свідків на місці вчинення злочину. Але пере-

важно це право практично реалізується на стадії досудового розслідування, яка є початковою, і водночас ключовою.

На цій стадії з метою отримання показань здійснюється допит. Це є основний спосіб здійснення слідчої (розшукової) дії. Такі слідчі дії, як слідчий експеримент, одночасний допит двох та більше осіб займають місце додаткових, адже спрямовані на перевірку показань, отриманих під час допиту [10, с. 70]. Відповідно до ч. 8 ст. 224 КПК особа під час допиту може не відповідати на запитання з приводу тих обставин, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею, близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення. Необхідно додати, що у разі такої відмови повинен бути доведений факт наявності родинних зв'язків з особою, показання щодо якої допитуваний відмовляється давати.

Особливість реалізації свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї залежить від суб'єкта, який користується цим правом. Так, особливістю реалізації цієї засади кримінального провадження підозрюваним або обвинуваченим є те, що ці особи не зобов'язані подавати правдиві показання. Натомість показання свідка, а також потерпілого, мають бути правдивими, а відмова давати свідчення тягне для них за собою кримінальну відповідальність, за винятком обставин, передбачених ст. 63 Конституції України та ст. 18 КПК.

Прикладів порушення права людини не свідчити проти себе чи близьких родичів у судовій практиці, на жаль, безліч. Відомим прикладом є справа ЄСПЛ «Гефген проти Німеччини». Заявник, пан Гефген, скаржився на жорстоке поводження з боку працівників поліції та стверджував, що судовий процес щодо нього був несправедливим. У липні 2003 року його засудили до довічного позбавлення волі за викрадення та вбивство. Суд визнав цей злочин особливо тяжким, що виключало можливість умовного звільнення після 15 років ув'язнення. Незважаючи на те, що на початку судового розгляду йому було повідомлено про право мовчати і про те, що його попередні заяви не можуть бути використані як докази проти нього, заявник зізнався у викраденні та вбивстві. У своєму рішенні від 1 червня 2010 року у справі «Гефген проти Німеччини» ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення ст. 3 (заборона катування) Європейської конвенції з прав людини, але ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) не була порушена. Також Суд зазначив, що у своїх заявах під час судового розгляду пан Гефген наголошував на тому, що він зізнається без примусу, щоби понести відповідальність за скоєний злочин. Відтак Суд не мав підстав припускати, що заявник не визнав би добровільно свою вину в суді, навіть якби оскаржувані докази відразу були визнані недопустимими від початку [11].

Висновки. Засади кримінального провадження, закріплені у КПК України, є визначальними, фундаментальними, імперативними нормами, в яких виражаються закономірності та основні властивості кримінального провадження, які виконують функцію захисту прав людини та регулювання діяльності органів та посадових осіб, які мають повноваження у сфері кримінального провадження.

Сьогодні право не свідчити проти себе і близьких родичів закріплене у Конституції України та КПК, а його зміст полягає у дотриманні та реалізації таких прав:

- ніхто не може бути примушений визнати себе винним або давати свідчення, які б стали б підставою підозри або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення;
- кожен має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права;
- ніхто не може бути примушений визнати винним або давати свідчення, які б стали б підставою підозри або обвинувачення близьких родичів та членів сім'ї у вчиненні кримінального правопорушення.

Забезпечення засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, зокрема під час досудового розслідування та слідчих (розшукових) дій, втілюються конституційні принципи та захищаються приватні й публічні інтереси у кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
2. Хижна О.Р. Історичний розвиток та порівняльно-правове дослідження засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у законодав-

- стві зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. С. 169–172.
3. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: монографія / за ред. Р.В. Бараннік, В.П. Шибіко. Київ, 2008. 212 с.
  4. Yvonne Daly, Anna Pivaty, Diletta Marchesi, Peggy ter Vrugt Human Rights Protections in Drawing Inferences from Criminal Suspects' Silence. *Human Rights Law Review*. URL: <https://academic.oup.com/hrlr/article/21/3/696/6206835?login=false> (дата звернення: 10.12.2024).
  5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р.: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.12.2024).
  6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 21 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
  7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
  8. Фулей Т.І. Свобода від самовикриття як засада кримінального провадження. *Слово Національної школи суддів України*. № 2 (3), 2013, с. 107–115.
  9. Завтур В.А. Право особи не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні: законодавство України та досвід європейських країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. С. 62–68.
  10. Омельченко О., Хижна О. Реалізація засади свободи від самовикриття й права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї на стадії досудового розслідування. *Слово Національної школи суддів України*. № 1 (26), 2019. С. 69–83.
  11. Справа «Гефген проти Німеччини» (“Gäfgen v. Germany” 22978/05). *HUDOC – European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126166&filename=CASE%20OF%20GÄFGEN%20v.%20GERMANY%20-%20\[Ukrainian%20Translation\]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126166&filename=CASE%20OF%20GÄFGEN%20v.%20GERMANY%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False) (дата звернення: 10.12.2024).